

**1920 Թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ 2020 Թ. ԱՐՅԱԽՅԱՆ
44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ**

Արարատ Հակոբյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդասարյան պող. 24/4

Էլ. հասցե՝ ararathakobyan47@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 24.11.2021, գրախոսվել է՝ 30.11.2021, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-47

Ներածություն

Արցախյան վերջին՝ 2020 թ. 44-օրյա պատերազմը և դրա հետևանքով ԼՂՀ տարածքների մի զգալի մասի, այդ թվում՝ հայկական հնամենի Շուշի քաղաքի, Հադրութի, Աղդամի և այլ շրջանների կորուստը խորհելու, քաղաքական դասեր առնելու տեղիք է տալիս: Այս իրադարձություններից ուղիղ մեկ դար առաջ՝ 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած թուրք-հայկական 52-օրյա պատերազմը ևս, ցավոք, ավարտվեց Հայաստանի պարտությամբ: Այդ երկու՝ շատ կողմերով իրար նման, սակայն որոշ հանգամանքներով նաև տարբերվող պատերազմների միջև պատմական համեմատություն ու զուգահեռներ անցկացնելը, ինչպես նաև այս հարցի բարձրացումն ու քննությունը, կարծում ենք, հետաքրքիր, և հույժ կարևոր, անհրաժեշտ և ուսանելի են պատմական փորձի ու դասեր առնելու, հետագա ճիշտ քաղաքականություն ու ռազմավարություն մշակելու, հնարավոր սխալներից ու ձախողումներից խուսափելու առումով: Իհարկե, դեռևս հնարավոր չէ ամբողջապես ծանոթանալ արցախյան այս վերջին ձախողված պատերազմի՝ ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական գաղտնիք համարվող ծալքերին ու համապատասխան փաստավավերագրի հավաստի աղբյուրներին ու նյութերին: Բայց և այնպես, օգտագործելով հրապարակի վրա եղած և լրատվամիջոցներով շրջանառվող տեղեկատվական որոշ աղբյուրներ ու նյութեր, որոնք, իհարկե, միշտ չէ, որ արժանահավատ են ու վստահելի, փորձենք պատմահամեմատական զուգահեռներ ներկայացնել վերոնշյալ տվյալների վերաբերյալ:

Պատմահամեմատական զուգահեռներ պատերազմները սկսելու ժամանակագրության, հանգամանքների, թուրք-ադրբեջանական տանդեմի զավթողական նկրտումների մասին

Ուշագրավ է, որ, կարծես զարմանալի զուգահեռությամբ, 1920 թ. թուրք-հայկական և 2020 թ. Արցախյան պատերազմները սկսվել են ուղիղ մեկ դար ընդմիջումով, ընդամենը մեկ օրվա տարբերությամբ. թուրք-հայկականը՝ 1920 թ. **սեպտեմբերի 28-ին** քննալական Թուրքիայի կողմից, Խորհրդային Ռուսաստանի

կառավարության գիտությամբ ու լուռ համաձայնությամբ, ինչպես նաև Արևմուտքի «դաշնակիցների» անտարբերության պայմաններում, առանց պաշտոնապես պատերազմ հայտարարելու և Արցախյանը՝ 2020 թ. **սեպտեմբերի 27-ին**, այս անգամ թուրք-ադրբեջանական տանդեմի կողմից (Թուրքիայի ակտիվ ներգրավվածությամբ), դարձյալ գործնականում անարձագանք (մեծ ու փոքր տերությունների, այդ թվում՝ ՌԴ-ի, միջազգային հեղինակավոր կառույցների) Արցախի Հանրապետության, ՀՀ-ի և համայն հայ ժողովրդի դեմ: Երկու դեպքում էլ պատերազմները սանձազերծել է հակառակորդը՝ առանց նախապես որևէ հայտարարություն անելու¹:

Եթե թուրք-հայկականը տևել է 52 օր և ավարտվել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-3-ին Ալեքսանդրապոլում կնքված, սակայն երկու կողմից էլ վավերացում չստացած պայմանագրով, իսկ 1921 թ. Կարսի՝ առ ոչինչ ճանաչված թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրով, ապա Արցախյանը՝ ընդամենը 44 օր, և դադարեցվել է ՌԴ-ի միջնորդությամբ՝ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը դիմակայող հայ-ադրբեջանական կողմերի միջև ստորագրված զինադադարի մասին 9-կետանոց եռակողմ հայտարարություն-արձանագրությամբ՝ «ամբողջական հրադադարի և ռազմական գործողությունների ավարտի մասին»²: Ի դեպ, հիշենք, որ Արցախյան առաջին՝ հաղթական պատերազմը ևս ընդհատվել է ՌԴ-ի միջնորդությամբ՝ կողմերի միջև 1994 թ. մայիսի 12-ին հրադադարի կայացման մասին բիշքեկյան արձանագրությամբ³: Հարկ է նշել, որ եթե, թուրք-հայկական պատերազմի վերջնամասում՝ նոյեմբերի սկզբներին, երկու կողմերի փոխադարձ դիմումների և զինադադարի երկու ծախողված փորձերից հետո, ի վերջո, նոյեմբերի 18-ին, առանց Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդության, Ալեքսանդրապոլում ՀՀ ն.գ. նախարար Ս. Արարատյանի և Թուրքիայի Արևելյան ճակատի հրամանատար Բ. Կարաբեքիր փաշայի միջև կնքվեց վերջնական զինադադար, որին հետևեց դեկտեմբերի 2-լույս 3-ին ստորագրված, բայց այդպես էլ, ինչպես արդեն ասվեց, անվավեր ճանաչված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ապա հայ-ադրբեջանական արցախյան դիմակայությունում հրադադարը կայացավ ՌԴ-ի միջնորդությամբ, 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին Մոսկվայում՝ 5 տարի ժամկետով, հետագայում երկարաձգման հնարավորությամբ, ռուսական շուրջ 2000-անոց խաղաղապահ զորակազմի, 90 զրահամեքենայի, 380 միավոր ավտոմոբիլների և հատուկ տեխնիկայի տեղակայումով՝ հատկապես Լաչինի՝ 5 կմ լայնությամբ միջանցքի երկայնքով, ինչպես նաև ռազմագերիների, պատանդների փոխանակման պայմանով և այլն⁴: Այս ամենով հանդերձ՝ դեռևս վաղ է խոսել կողմերի միջև հաշտության և խնդրի համապարփակ կարգավորման մասին, քանզի կան բազում

¹ Հակոբյան 2020, 108-117:

² Հայաստանի Հանրապետություն, 10 նոյեմբերի 2020:

³ Մինասյան 2013, 160-161:

⁴ ՀՀ կառավարության պաշտոնական կայք. gov.am/files/docs/4520.pdf, էջ 2-3, Հայաստանի Հանրապետություն, 10 նոյեմբերի 2020:

չկարգավորված հարցեր, այդ թվում՝ Արցախի հիմնախնդրի կարգավորման ու կարգավիճակի հստակեցման հարցերը:

Հարկ է արձանագրել, որ ինչպես 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը, որը քեմալականները սանձազերծել էին ամենից առաջ Սևրի պայմանագիրը «պատռելու», ինչպես նաև հայկական նոր տարածքներ բռնազավթելու նպատակով, ապա Արցախյան պատերազմը, նույնպես խնամքով նախապատրաստելով ու սանձազերծելով, Թուրքիա (Էրդողան) – Ադրբեջան (Ալիև) տանդեմը նպատակ է հետապնդել՝ ա/ բռնի ուժով դատարկել հայրենի Արցախը հայությունից՝ բռնազավթել այն անվտանգության գոտի համարվող ազատագրված 7 շրջանների հետ միասին և անգամ հավակնություններ ունենալ Սյունիքի, Սևանա լճի, նույնիսկ Երևանի նկատմամբ⁵, Բ/ Թուրքիան իր կրտսեր եղբորը՝ Ադրբեջանին, ցուցաբերած համակողմանի օգնությամբ հանդերձ, ըստ էության, լինելով դիմակայությանը (պատերազմին) մասնակից կողմ, փաստորեն, ՌԴ-ի շահերին հակադիր, հետամուտ է հայտնվելու կովկասյան տարածաշրջանում, իսկ այնուհետև՝ իրագործելու դեպի անդրկասպյան երկրներ՝ Միջին Ասիա և Սիբիր թափանցելու վաղուց ի վեր փայփայած՝ երիտթուրքերի պանթուրքական-պանթուրանական ռազմավարական հեռագնա պլանները: Ինչ վերաբերում է այդ դիմակայության խնդրում մեծ տերությունների ու միջազգային հանրության արձագանքներին, ինչպես եղել է մեր ողջ պատմության ընթացքում, դրանք «անատամ», հակամարտող կողմերին հավասարապես ուղղված՝ կրակը դադարեցնելու և բանակցությունները վերսկսելու կոչեր են եղել:

Արձանագրված արդյունքների տեսակետից՝ երկու պատերազմում էլ հայկական կողմը գործնականում պարտություն է կրել՝ տալով մարդկային ու տարածքային խոշոր կորուստներ: Թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով Հայաստանը կորցրեց Կարսի մարզը, Արդահանի և Սուրմալուի գավառները, Նախիջևանի երկրամասը՝ ավելի քան 26,2 հազ. քառ. կմ տարածքով, արդեն խորհրդայնացած Հայաստանը պարփակվեց ընդամենը 29,8 հազ. քառ. կմ տարածքի մեջ, ինչը ամրագրվեց Մոսկվայի՝ 1921 թ. մարտի 16-ի (իրականում՝ մարտի 18-ի) ռուս-թուրքական և դրա նմանակն ու կրկնօրինակը հանդիսացող ն.թ. հոկտեմբերի 13-ի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրերում⁶: Իսկ Արցախյանի ժամանակ շատ կասկածելի, նույնիսկ անակնկալ պայմաններում թշնամու ձեռքն անցան հնամենի Շուշի քաղաքը, Արցախի Հանրապետության անբաժա-

⁵ Եվ սա այն դեպքում, ինչպես դիպուկ բնութագրել է ԱԳՆ մամուլի խոսնակ Աննա Նաղդալյանը՝ արձագանքելով ալիկյան նման հավակնություններին, որոնց մասին Ադրբեջանի նախագահը հայտարարել է 2021 թ. ապրիլյան իր ճեպագրույցներից մեկում, «Զավեշտալի է, երբ Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ իր բնօրրանում տարածքային պահանջներ է ներկայացնում մի երկրի ղեկավար, որի անվանումն անգամ Հարավային Կովկասի տարածքում ունի միայն մեկդարյա պատմություն՝ թե՛ քաղաքական և թե՛ անգամ աշխարհագրական առումներով: Մենք հասկանում ենք, որ Ադրբեջանում վերջին հարյուր տարում ընթացել և ընթանում է նոր ինքնության ձևավորման գործընթաց»։ ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք, <https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2021/04/15/spox-armenpress/10894>.

⁶ Акопян 2021, 162, 190.

նեղի մասը կազմող Հադրութի շրջանը, 1990-ական թթ. Արցախին հարակից ու անվտանգության գոտի համարվող, ազատագրված 5-6 այլ շրջանները: Այդպիսով, ավելի քան 12 հազ. քառ կմ տարածքից փաստացի ԼՂՀ հսկողության տակ թողնվեց 2,5 հազ. քառ կմ: Այդ ամենից զատ, հետագայում՝ մեկ երկու ամիս անց, վիճակն առավել բարդացավ նրանով, որ 2021 թ. հունվարի 11-ի դարձյալ եռակողմ, լրացուցիչ հայտարարությամբ⁷, տարածաշրջանում բոլոր տեսակի տնտեսական կամ տրանսպորտային կապերն ապաշրջափակելու և միջպետական սահմանները հստակեցնելու անվան տակ, արդեն մայիսի 12-ից ադրբեջանական զինուժը առաջ ընթանալով՝ սկսեց մուտք գործել ու անմիջականորեն սպառնալ անգամ ՀՀ օրգանական մասը կազմող՝ Սյունիքի, Վարդենիսի և այլ շրջանների սահմաններին ու տարածքներին:

Համեմատական զուգահեռներ Ռուսաստանի, միջազգային հանրության և Հայաստանի անմիջական հարևանների ցուցաբերած դիրքորոշումների վերաբերյալ

Պատմական զուգահեռներ կատարելու առումով առավել հետաքրքրական է Ռուսաստանի (այն ժամանակ՝ ՌՍԴԽՀ, ներկայումս՝ ՌԴ) դիրքորոշումը այդ երկու պատերազմների առնչությամբ: Եթե թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում համաշխարհային հեղափոխության կեղծ կարգախոսներով առաջնորդվող Վ. Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարությունը համակողմանի՝ զենք-զինամթերքով, ոսկով, դիվանագիտական աջակցությամբ օգնություն ցուցաբերեց քեմալականներին՝ խնդիր ունենալով թուրքերի միջոցով ջախջախել «Արևմուտքի իմպերիալիզմի գործակալ որակվող դաշնակցական Հայաստանին» և իբրև իրեն փայաբաժին՝ խորհրդայնացնել Ախուրյան-Արաքս գետերից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած՝ իրեն «հասանելիք» Հայաստանի արևելյան հատվածը՝ ցամաքային կապ հաստատելով Թուրքիայի հետ, համաշխարհային հեղափոխության քարոզչության միջոցով խորհրդայնացնել բուլշևիկյան «կարմիր» կարգախոսներ կրող քեմալական Թուրքիան, միգուցե նաև ամբողջ Արևելքը, ապա, Արցախյան պատերազմում, ՌԴ-ն և նրա նախագահ Վ. Պուտինը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի մյուս երկու՝ ԱՄՆ և Ֆրանսիա, համանախագահող երկրների գրեթե անտարբերության պայմաններում, սեփական շահերին հետամուտ, հանդես բերեց նախաձեռնողականություն, կողմերի միջև դիվանագիտական հավասարակշռող մոտեցում ու չեզոքություն, կարելի է ասել՝ հավասարապես զենք-զինամթերք վաճառելով երկու կողմին էլ:

Այս կապակցությամբ մտահոգություն է առաջացնում այն հանգամանքը, որ, ինչպես հայտնի է՝ 1992 թ. մայիսի 15-ին ԱՊՀ 6 երկրների, այդ թվում՝ ՌԴ-ի հետ Տաշքենդում ստորագրված «Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի» (ԿԱՊ) (1999 թ. վերանվանվեց ՀԱՊԿ) 4-րդ հոդվածը սահմանում էր. «Եթե ԿԱՊ-ի

⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 11 հունվարի 2021:

անդամ պետություններից որևէ մեկը ենթարկվի ագրեսիայի որևէ պետության կամ պետությունների խմբի կողմից, ապա դա կդիտվի որպես ագրեսիա անվտանգության պայմանագրի մասնակից բոլոր պետությունների դեմ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով»⁸: Ավելին, Հայաստանի անվտանգության ապահովման համար, որպես լրացուցիչ երաշխիք, 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Մոսկվայում, պետական ամենաբարձր մակարդակով ՌԴ-ի և ՀՀ-ի միջև ստորագրվեցին «Բարեկամության, համագործակցության և **փոխադարձ օգնության** (ընդգծումը՝ Ա.Հ.) մասին» պայմանագիր, համատեղ հռչակագիր⁹: Ինչպես նկատում ենք, Հայաստանը դաշնակցային կրկնակի կապ է ունեցել ՌԴ-ի հետ, սակայն Հայաստանին, Արցախին ու հայ ժողովրդին պատուհասած 44-օրյա պատերազմական արհավիրքի ընթացքում Ռուսաստանը, եթե նկատի չառնենք երկու կողմին էլ ուղղված՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու վերաբերյալ կոչերն ու հայտարարությունները, կարելի է ասել՝ էական օգնություն չցուցաբերեց իր ռազմավարական դաշնակցին: Ավելորդ է խոսել ՀԱՊԿ մյուս անդամ-երկրների մասին, որոնք նույնպես առատ զենք-զինամթերք էին վաճառում իրենց «դաշնակցի» հակառակորդ կողմին: Ավելին, այդ պատերազմի ընթացքում Հայաստանը ՌԴ-ից չստացավ անգամ բարոյական աջակցություն, և այս խնդրում պետք է տեսնել Հայաստանի ներկայիս գործող իշխանությունների մեղքի բաժինը: Նկատենք, որ Արցախյան պատերազմի ընթացքում Հայաստանի դաշնակից Ռուսաստանի՝ ստանձնած դաշնակցային պարտավորությամբ հայկական կողմին օգնություն չցուցաբերելը որոշ քաղաքագետներ փորձում են բացատրել նրանով, որ մարտական գործողություններն ընթացել են միջազգայնորեն չճանաչված ԼՂՀ-ի տարածքում: Բայց կարելի է որպես հակադարձ փաստարկ բերել այն մասին, որ նոյեմբերի 9-ի հայտարարությունից հետո, երբ, սկսած 2021 թ. գարնանից, «հայադրբեջանական պետական սահմանների ճշգրտման ու հստակեցման» անվան տակ, Ադրբեջանի զինուժը մի քանի կիլոմետր ներխուժեց ՀՀ տարածք՝ սպառնալով նաև ՀՀ սահմաններին ու հանրապետության անմիջական անվտանգությանը (Սյունիքի, Վարդենիսի, Երասխավանի և այլ հատվածներում), այս պարագայում ևս ՌԴ կառավարությունը դարձյալ գործնականում չարձագանքեց և սահմանափակվեց խաղաղարար ուժեր տեղակայելով այս անգամ նաև Հայաստանի սահմանների «վիճելի» համարվող հատվածներում: Ինքնին հասկանալի է՝ իր հեռագնա նպատակներով: Սա ևս կարելի է արձանագրել որպես հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերող հերթական մտահոգիչ փաստ:

Հայաստանի Առաջին հանրապետությանը մինչև 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և բուն պատերազմի ընթացքում ռազմաքաղաքական ու դաշնակցային պայմանագիր չի ունեցել որևէ երկրի ու պետության հետ, թեև ջանքեր է գործադրել համագործակցելու Արևմուտքի, անմիջական հարևաններ Վրաս-

⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 26 մայիսի 1992:

⁹ Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, 409-414:

տանի և Իրանի, ինչպես նաև կամավորական բանակի (Կոչակ, Դենիկին, Վրանգել) և անգամ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հետ (Գ. Չիչերին - Լ. Շանթ), սակայն գործնականում՝ անարդյունք:

Եթե 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում բուլղարիկյան Ռուսաստանը զինեց ու ֆինանսավորեց քեմալական Թուրքիային, ինչը մեծապես հեշտացրեց թուրքերի հաղթանակը Հայաստանի, նաև Հունաստանի դեմ, ապա 2020 թ. պատերազմում ՌԴ-ն, լինելով հանդերձ ՀՀ-ի ռազմավարական դաշնակիցը, փորձեց վարել ընդամենը միջնորդի, հակամարտող կողմերին հաշտեցնելու, հավասարակշռելու քաղաքականություն: Ի դեպ, փաստենք, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին, այսինքն՝ պատերազմից 2 օր անց Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միջև Մոսկվայում կնքվել է ռազմատնտեսական պայմանագիր, որը ուժի մեջ է մտել ստորագրման իսկ պահից: Այն ստորագրել էին ՌՍԴԽՀ ա.գ. Ժողկոմ Գ. Չիչերինը և ԱՍԽՀ ա.գ. Ժողկոմ Բ. Շահթախթինսկին¹⁰:

Ինչ վերաբերում է հարևան երկրների՝ Վրաստանի ու Իրանի դիրքորոշումներին, ապա թե՛ 1920 թ. և թե՛ 2020 թ. պատերազմների ժամանակ նրանց կառավարությունները պաշտոնական հայտարարություններով վարել են չմիջամտելու, չեզոքության քաղաքականություն, սակայն, Վրաստանի չեզոքությունը 2020 թ. կրել է կողմնակալ բնույթ, և վրաց իշխանությունները ադրբեջանաթուրքական կողմին օգային ու ցամաքային հաղորդակցության ճանապարհ են տվել Ադրբեջանին: Իսկ 1920 թ. Հայաստանի դեմ պատերազմի պատրաստվող Թուրքիայի հանդեպ դիրքորոշման հարցում փաստական տվյալներ կան, որ Վրաստանի կառավարությունը Անգորային խոստացել էր չեզոքություն պահպանել, որի դիմաց Արդահանի գավառից որպես հատուցում ստանալ որոշ հողատարածք¹¹: Մինչդեռ Իրանի ցուցաբերած դիրքորոշման հարցում կարելի է արձանագրել այն իրողությունը, որ հայ Ժողովրդին պատուհասած և՛ 1920 թ., և՛ 2020 թ. պատերազմների ժամանակ հայ Ժողովրդի հազարամյակների հարևանը Հայաստանի հանդեպ հանդես է բերել բարյացակամ լոյալություն ու դրական չեզոքություն, բայց ոչ գործնական օգնություն:

Հայոց վաղնջական Կարս և Շուշի քաղաք-ամրոցների պատմական ճակատագրերի համեմատական փորձ

1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին, մի քանի ժամվա ընթացքում **Կարս** քաղաք-ամրոցի անկման¹² և 2020 թ. նոյեմբերի սկզբին, որոշ չստուգված տվյալներով և շատերի համար տակավին անհասկանալի հանգամանքներում, գրեթե առանց դիմադրության՝ **Շուշին** թշնամուն հանձնելու հանգամանքների միջև ևս առկա են որոշակի նմանություններ:

¹⁰ Документы внешней политики СССР 1959, 222-223.

¹¹ Արծրունի 2002, 291:

¹² Եազըճեան 2007, 4:

Անշուշտ, անբեկանելի է Կարսի և Շուշիի՝ պատմականորեն հայկական լինելու հարցը: Նշենք, որ Ֆ. Էնգելսը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի առիթով Կարսի ամրոցը համարում էր «**Հայաստանի պատվարը** (ընդգծումը՝ Ա.Հ.)»¹³: Մարքսիզմի հիմնադիր Կ. Մարքսը, որը հետաքրքրվում էր ռուս-թուրքական հարաբերություններով, կարծես կրկնելով (շարունակելով) Պատմահայր Մ. Խորենացու միտքը արգավանդ ու բերրի Շիրակի մասին (խոսքը Արևմտյան Շիրակի, այն է՝ Շուրագյալի կամ Կարսի բարձրավանդակի մասին է), այն համարում էր «**Հայաստանի ամենահարուստ և առավել յուրացված շրջաններից մեկը**»¹⁴:

Ի տարբերություն մարքսիզմի հիմնադիրներ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի արտահայտած հայանպաստ և անկողմնակալ մտքերի՝ խորհրդային պետության հիմնադիր ու առաջնորդ Վ.Ի. Լենինը միանգամայն այլ՝ թուրքանպաստ մոտեցում է հանդես բերել՝ Կարսը թուրքական քաղաք համարելով¹⁵: Ինչ վերաբերում է Շուշիի պատմական պատկանելության խնդրին, ապա, ոչ միայն խորհրդային, այլև ժամանակակից Ռուսաստանի քաղաքական ղեկավար շրջանակներում, նույնիսկ ամենաբարձր մակարդակով վիճելի է համարվում Շուշիի բնիկ հայկական լինելու հարցը:

Այնուամենայնիվ, Կարսի անկման հանգամանքները պատմավավերագրական ու հուշագիր գրականության մեջ բավականաչափ բացահայտված են: Այսպես, բանակում ու բնակչության շրջանում բոլշևիկների վարած հակակառավարական ու հակապատերազմական քարոզչության ու այլ հանգամանքների հետևանքով նրանց մեջ ծայր առան զանգվածային դասալքությունն ու բարոյալքությունը, որոնց պատճառով, ի դեպ, Կարսի ամրոցի մոտակայքում ինքնասպանություն գործեցին երիտասարդ գնդապետ Հ. Մազմանյանը և էլի մի քանի սպաներ: Բացի այդ, այն ժամանակ իրենց հրամանատարական բարձրության վրա չգտնվեցին մի շարք գեներալներ, այդ թվում՝ Կարսի ամրոցի կայազորի հրամանատար գեներալ Դ. Բեկ-Փիրումյանը, Կարսի ենթաճակատի հրամանատար, գեներալ Հ. Հովսեփյանը և ուրիշներ:

Շուշին հանձնելու հանգամանքները, սակայն, դեռևս մնում են չպարզաբանված: Այդուամենայնիվ, որոշ փաստական տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ Արցախի բանակը փորձել է պաշտպանել Շուշին, և խոսք չի կարող լինել զորքի դասալքության մասին, զինվորներն ու սպայակազմը գտնվել ու գործել են իրենց մարտական դիրքերում, սակայն, հավանաբար, Հայաստանի իշխանությունների և բարձր հրամանատարության թողտվության ու անփութության կամ էլ արտաքին ուժերի ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական ազդեցության պատճառով, փաստորեն, առանց լուրջ պաշտպանության Շուշին տրվել է Ադրբեջանին:

¹³ Маркс и Энгельс 1958, 611.

¹⁴ Маркс и Энгельс 1957, 117.

¹⁵ Геноцид армян 2003, 336.

Կողմերի ռազմուժերի համեմատության և հնարավոր զինադադարի հարցեր

Անդրադառնալով երկու պատերազմներում կողմերի ռազմուժերի համադրությանը՝ պետք է արձանագրել, որ 1920 թ. պատերազմում ՀՀ-ն իր 40 հազարանոց (կանոնավոր և կամավոր) բանակով հիմնականում դիմակայում էր Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի գլխավորած թուրքական բանակին՝ քրդական ավազակախմբերի ներգրավմամբ: Ի դեպ, փաստենք, որ հայկական զորքի մի մասը տեղեկաված էր Ղազախի, Վարդենիսի, Սյունիքի ու Նախիջևանի հատվածների երկարությամբ, որպեսզի կանխեր բոլշևիկյան Կարմիր բանակի հնարավոր մուտքը դեպի ՀՀ տարածք: Արցախյան պատերազմի ընթացքում Արցախի պաշտպանական բանակը հարկադրված մարտնչում էր Ադրբեջանի դեմ, որին համակողմանիորեն օգնում էր ոչ միայն Թուրքիան, այլև վերջինիս կողմից պատերազմի մեջ ներքաշված արաբ, աֆղան զինյալ վարձկան-ահաբեկիչները, պակիստանյան հատուկ ջոկատայինները՝ թուրքական «բայրաքթար» և իսրայելական անօդաչու ինքնաթիռներ, ժամանակակից այլ զինտեխնիկա օգտագործելով: Հիշենք, որ Արցախյան պատերազմին նախորդել էր 2020 թ. ամռանը թուրք-ադրբեջանական համատեղ զորավարժությունը, որից հետո մեծ քանակությամբ զինտեխնիկա էր մնացել Ադրբեջանում¹⁶: Ռուսական աղբյուրների տվյալներով, արցախյան բանակի դեմ կռվող օտարերկրյա զինյալ վարձկանների թիվը հասել է 2000-ի¹⁷: Հիմքեր կան պնդելու, որ Արցախի դեմ կռվող, փաստորեն, ադրբեջանաթուրքական բանակը հայկականի նկատմամբ ունեցել է 2-3 անգամ զինուժի և ռազմական տեխնիկայի գերակշռություն:

Երկու պատերազմների նախնական զինադադարի հնարավոր կայացման վերաբերյալ կարելի է հետևյալ համեմատական դիտարկումն անել: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին հայկական բանակը Կարսի ճակատում՝ Բեգլի Ահմեդի, Նոր Սելիմի և Մերդենեկի ուղղությամբ հակահարձակման փորձ կատարեց, որը, սակայն, ավարտվեց ձախողումով ու, փաստորեն, դարձավ Կարսի անկման նախադրուղ: Այս պարագայում կարող է հարց առաջանալ՝ գնահատելով ռազմաքաղաքական իրավիճակը, Հայաստանի արտաքին մեկուսացվածությունը, բանակի մարտական ցածր ոգին ու անմարտունակությունը, դասալքությունը, հրամանատարների անբավարար արհեստավարժությունն ու նվիրվածությունը և նման հանգամանքներ՝ հնարավոր չէ՞ր արդյոք այն ժամանակ գնալ թուրքերի հետ զինադադարի ու հաշտության՝ ակնկալելով համեմատաբար քիչ կորուստներ: Կարծում ենք, որ թուրքերը, եթե, անգամ Կարսը չգրաված, համաձայնեին ու գնային հայկական կողմի հետ զինադադարի ու հաշտության, ապա, անկասկած, նրանք կդնեին ԹԱՄԺ-ի 1920 թ. հունվարի 28-ի ընդունած «Ազգային ուխտ»-ով ծրագրված արևելահայ տարածքների մի մասի ևս բռնազավթման պահանջը՝

¹⁶ Ղարիբյան, Գասպարյան 2021, 6-7:

¹⁷ Ղարիբյան, Գասպարյան 2021, 17:

Կարսի մարզով, Արդահանով՝ մինչև Արփաչայ (Ախուրյան) – Երասխ (Արաքս) գետերի հնահունը, Հայաստանի զինաթափություն և այլն¹⁸, կամ էլ՝ առնվազն 1918 թ. մարտի 3-ի՝ Բրեստ-Լիտովսկի ու հունիսի 4-ի՝ Բաթումի պայմանագրերով նախատեսված սահմանը: Ավելին, քեմալականների առաջնորդ Մ. Քեմալ փաշայի խոսքով ասած՝ «հայկական բանակի և հայկական պետության ոչնչացումը»¹⁹:

Պատմական էքսկուրսի ու համեմատության առումով նմանօրինակ դատողություն կարելի է անել ուղիղ 100 տարի հետո սանձազերծված պատերազմի հետ կապված. արդյոք հնարավոր չէ՞ր՝ ա/ տարիների ընթացքում, ինչպես հարկն է, պատրաստվել պատերազմին՝ հաստատ համոզված լինելով, որ թշնամին վաղ թե ուշ կփորձի դիմել զենքի ուժին, բ/ հնարավոր չէ՞ր ավելի վաղ, անգամ մինչև պատերազմի սկսվելը գնալ գործնական զինադադարի և չունենալ ամենացավալին՝ հազարավոր մարդկային, ինչպես նաև տարածքների՝ Շուշիի, Հաղորդի, Աղդամի և մյուս շրջանների կորուստներ: Մինչդեռ հակառակորդը պատերազմին նախապատրաստվել էր տասնամյակների ընթացքում:

Պատերազմներում Հայաստանի իշխանությունների և զինվորականության պատասխանատվությունը և նվիրվածությունը

Արցախյան պատերազմի առաջին իսկ օրը՝ սեպտեմբերի 27-ին, Արցախի Հանրապետության նախագահը և ՀՀ վարչապետը (հիշենք նաև 2019 թ. օգոստոսի 23-ին Ստեփանակերտի Վերածննդի հրապարակում վերջինիս արտասանած հայտնի պարտավորվածության մասին՝ «Արցախը Հայաստան է և վերջ»)՝²⁰ հայտարարեցին ռազմական դրություն և ընդհանուր զորահավաք²¹: Բայց դժվար է միանշանակ գնահատական տալ այդ խնդիրների հետևողական իրագործման վերաբերյալ:

Պետք է նշել, որ մեկ դար առաջ՝ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, Առաջին հանրապետության ՀՅԴ բյուրո-կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ. սեպտեմբերի 30-ից ամբողջ հանրապետությունում հայտարարվեց ռազմական դրություն, հայտարարություններ արվեցին ընդհանուր զորակոչի, ռազմադաշտային դատարանների ստեղծման (դավաճանության ու դասալքության դեպքում մահապատժի ենթարկելու համար), ռազմապաշտպանական ռեսուրսների ու հանրային ուժերի կենտրոնացման վերաբերյալ՝ համապատասխան օրենքներով ու միջոցառումներով²²:

Ընդգծենք, որ Առաջին հանրապետության բյուրո-կառավարությունը, պատերազմի ընթացքում և դրան նախորդած ժամանակաշրջանում, իր նորաստեղծ բանակի հետ միասին՝ «Հայրենիքը վտանգի մեջ է», «Դեպի՝ ճակատ, ընկերներ»,

¹⁸ Սաֆրաստյան 2019, 57, 60-61:

¹⁹ Кемаль 1943, 314.

²⁰ ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք. <https://armenpress.am/arm/news/985770/arm/>.

²¹ ՀՀ Կառավարության պաշտոնական կայք. Հայ-ադրբեջանական պատերազմ-(2020), hy.wikipedia.org/wiki/.

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 243, թ. 1, ֆ. 280, ց. 2, գ. 36, թ. 1:

«Ամեն ինչ ֆրոնտի համար: Ամեն ճիգ հաղթելու համար»²³ կարգախոսներով, ամենայն նվիրումով ջանքեր է թափել Ժողովրդի անվտանգությունը և երկրի սահմանները պաշտպանելու ուղղությամբ, բայց ՀՀ վարչապետ Ս. Վրացյանի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ Հայաստանը հայտնվել էր «բլիզնիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև»²⁴, և հասկանալի է, որ դատապարտված էր պարտության:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ երկու պատերազմների ընթացքում էլ անբավարար էր, երբեմն էլ վստահություն չէր ներշնչում նրանց պաշտոնական տեղեկատվությունը:

Նախ նշենք, որ 1920 թ. ապատեղեկատվության մեծ դպրոց անցած թուրքական պաշտոնական «Անադոլու» մամլո գործակալությունը, որը գործում է նաև մեր ժամանակներում, կեղծ ու զրպարտչական լուրեր էր տարածում Հայաստանի մասին: Ինչպես իրենց հուշերում պատմում են ՀՀ երկրորդ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը և ՀՀ ԱԳՆ պետքարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը, «Անադոլուն» այդ պատիր լուրերի կողքին զետեղել էր նաև մի հաղորդագրություն, թե իբր պատերազմը սանձազերծել են հայերը և անգամ նպատակ են ունեցել տիրել Էրզրումին²⁵: Այնինչ փաստերը ցույց են տալիս, որ, ընդհակառակը, թուրք միլիների (ազգայնականների) բարձրագույն ղեկավարությունը տակավին 1920 թ. սկզբներից խնամքով մշակում ու նախապատրաստում էր Հայաստանի դեմ պատերազմի պլանը: Վավերագիր փաստերը վկայում են, որ Հայաստանի դեմ պատերազմը ծրագրել է հենց Մ. Քեմալ փաշան, որը դեռ 1920 թ. փետրվարին (5-ին) էր հրահանգել Արևելյան ճակատում 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշային զորակոչ անել (սեֆերբերլիք) և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ թիկունքից կովկասյան արգելքը (այսինքն՝ Հայաստանը՝ Ա.Հ.) ոչնչացնելու համար²⁶: Սակայն եղանակային (ձմեռային) պայմանների պատճառով այն հետաձգվել էր: Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման հաջորդ մտադրությունը եղել է մայիս ամսին: Բայց այս անգամ էլ թուրքերի հարձակումը հետաձգվել է ՌՍԴԽՀ ա.գ. կոմիսար Չիչերինի՝ ԹԱՄԺ-ի նախագահ Մ. Քեմալ փաշային ուղղած 1920 թ. հունիսի 3-ի նամակի պատճառով. նա առաջարկում էր իր միջնորդությունը և խորհուրդ էր տալիս առայժմ հայերի դեմ ռազմական գործողություններ չձեռնարկել²⁷:

Նույն կերպ, կարելի է ասել, մեր օրերում թուրք-ադրբեջանական քարոզչամեթոդն ան արցախյան և շատ այլ հարցերի շուրջ ընդգծված հակահայկական, ստահող լուրեր է տարածում, ինչը տեղեկատվական պատերազմի դաշտում

²³ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 180, թ. 1-2, Վրացյան 1993, 498:

²⁴ Վրացյան 1993, 471, 487:

²⁵ Խատիսյան 1968, 268-269, Տեր-Յակոբյան 1921, 82-84:

²⁶ Кемаль 1934, 313.

²⁷ Документы внешней политики СССР 1958, 555.

շատերին է հայտնի: Հայտնի է նաև, որ Արցախյան պատերազմի ողջ ընթացքում Ադրբեջանում արգելափակված են եղել գրեթե բոլոր սոցիալական մեդիաները²⁸:

1920 թ. հայկական լրատվամիջոցներն ու հատկապես թերթերը (պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական՝ «Հառաջ», «Ժողովուրդ», «Դիրքերում», «Ռազմիկ» և այլն), պատերազմի ու ռազմաճակատներում տիրող օպերատիվ վիճակի մասին ամեն օր, «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» նշանաբանով, իրենց համարների առաջին էջերում գետեղում էին Հայաստանի հեռագրական գործակալության, կառավարության, զին. նախարարության և այլ իրազեկ մարմինների տեղեկությունները պատերազմի ընթացքի, Կարսի, Սուրմալուի ռազմաճակատների մարտական ու պաշտպանական գործողությունների, ճակատին օժանդակելու, դիվանագիտական և այլ քայլերի մասին: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, 1920 թ. պատերազմում ՀՀ-ն ծանր պարտություն կրեց, որը պետք է բացատրել, առաջին հերթին, բանակում ծայր առած զանգվածային դասալքությամբ, բանակի բարձր հրամանատարության պաշտոնական դիրքի չարաշահումներով, ոչ պատշաճ պրոֆեսիոնալիզմով և այլն:

Ինչ խոսք, հայկական բանակի պարտությունը Արցախյան պատերազմում ավելի բազմաշերտ է՝ ներքին խնդիրներից զատ, եղել են արտաքին քաղաքականության բացթողումներ, կառավարող շրջանակների թույլ տված սխալներ ու ձախողումներ:

Հայ հանրության սոցիալ-հոգեբանական ընկալումների համեմատություն

Հետաքրքիր են հայ հանրության **սոցիալ-հոգեբանական** ընկալումները այս երկու պատերազմի ընթացքում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դեռևս 1920 թ. հայ ժողովրդի մի մեծ զանգվածի շրջանում առկա է եղել այն մոլորյալ մտայնությունը, թե՛ «թուրքը որչափ ալ առաջ գայ», ռուսը կգա և «նրան ետ կը շարտի»²⁹: Արցախյան պատերազմի ընթացքում ևս շատ հայերի մեջ արմատացած էր այդ հոգեբանությունը, չնայած ՌԴ-ի հանես բերած չեզոք կեցվածքին:

Թուրքերի հետ մերձենալու բոլշևիկների, մեղմ ասած, ոչ հայանպաստ քաղաքականության առնչությամբ բոլշևիկ Բ. Բոլյանը գրում էր. «Ժողովուրդը համոզված էր, որ թուրքերը եկել են Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ, որպեսզի տապալեն դաշնակցական կառավարությունը և Հայաստանի միջոցով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ»³⁰: Այստեղից էլ՝ հայրենիքը պաշտպանելու հարցում տեղ գտած անտարբերությունն ու զինվորականության զանգվածային դասալքությունը: Մինչդեռ 2020 թ. պատերազմի հետ կապված՝ կարող ենք արձանագրել՝ հազիվ թե կարելի է խոսել հայ հանրության մեջ տարածված նման երևույթի առկայության մասին:

²⁸ ՀՀ Կառավարության պաշտոնական կայք. Հայ-ադրբեջանական պատերազմ-/2020/, hy.wikipedia.org/wiki/

²⁹ Տէր-Յակոբեան 1921, 74:

³⁰ Борьян 1929, 136.

Մեր համոզմամբ՝ ներկայումս հայ հանրության գիտակցության մեջ հիմնականում հաղթահարվել է ռուսի և թուրքի բարեկամ կամ առավել ևս՝ դաշնակից լինելու գաղափարը, չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան մեր տարածաշրջանում՝ դարձյալ իրենց շահերին համընկնող մերձեցման փորձեր են անում: Ինչ վերաբերում է Թուրքիա-Ադրբեջան տանդեմին, ապա Թուրքիայի անսքող միջամտությունը Արցախյան այս վերջին պատերազմին և հետապնդած պանթուրանական նկրտումները համայն հայությանը վերջնականորեն համոզեցին, որ Թուրքիայի՝ օսմանյան թուրք, թե Ադրբեջանի՝ կովկասյան թուրք կամ թաթար լինելու միջև չկա որևէ տարբերություն. երկուսն էլ, ըստ էության, հայ ժողովրդի թշնամի՝ նույն թուրքն են:

Իսկապես՝ այն ժամանակ թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա, ըստ ամենայնի, կատարվել է Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ ու համաձայնությամբ: Արցախի ձախողված պատերազմի պատճառներն ու հանգամանքները վերլուծելիս կարող է հարց ծագել. արդյոք հիմքեր կա՞ն պնդելու, թե այս պատերազմն էլ է տեղի ունեցել Ռուսաստանի գիտությամբ ու լուռ համաձայնությամբ: Այս հարցում ձեռնպահ մնալով՝ կարծում ենք, որ ժամանակը կհաստատի կամ կհերքի դրա իրական լինելը: Ռուսաստանի ներկայիս դիրքորոշման առնչությամբ նշենք, որ ուշադրության է արժանի քաղաքագետ Ա. Շահբազյանի տարողունակ ու քաղաքական ծայրեր պարունակող հետևյալ հարցադրումը՝ աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների տիրույթում «Ռուսաստանը մեզ կդիտի կա՞մ որպես **գործընկեր**, կա՞մ **առևտրի առարկա**, կա՞մ **հակառակորդ**»³¹: Այս համատեքստում, մենք հակված ենք կարծելու, որ ՌԴ-ն, բնականաբար, իր շահերի թելադրանքով՝ Հայաստանը Արցախի հետ միասին, առայժմ ավելի շատ դիտում է որպես «**քաղաքական առևտրի առարկա**»:

Եզրակացություններ

1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին, առանց հայտարարություն անելու, քեմալական Թուրքիան պատերազմ սանձազերծեց հայ ժողովրդի դեմ: Այդ օրը վաղ առավոտյան թուրքական զորքերը, Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշայի գլխավորությամբ, մի քանի ուղղությամբ հարձակվեցին Հայաստանի վրա, որով էլ սկսվեց 52-օրյա պատերազմը: Ներքին ու արտաքին աննպաստ հանգամանքների հետևանքով Հայաստանը ծանր պարտություն կրեց և հարկադրված կնքեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը, սակայն, իրավական որևէ ուժ չունեցավ:

Հայոց անկախության, պետականության և ՀՀ-ի ու Արցախի հայության անվտանգության համար դարձյալ արտաքին սպառնալիքը չի վերացել, և այն ռազմաքաղաքական առումով շարունակում է մնալ օրակարգում:

³¹ Շահբազյան 2021, 16:

Այս ամենով հանդերձ, երբ խոսք է բացվում այս մեկ դարում հայ ժողովրդին պատուհասած այդ երկու դառնադետ և կորստաբեր պատերազմների մասին, դա ամենևին չի նշանակում, թե Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, այդ ընթացքում միայն պարտություններ է կրել: Լավագույն օրինակը 1992-1994 թթ. Արցախյան առաջին հաղթական պատերազմն է, որի ամենավառ դրսևորումներից էր 1992 թ. մայիսի 8-ին Հայոց հաղթական ոգու խորհրդանիշներից մեկը հանդիսացող՝ Շուշիի ազատագրումը: Կարծում ենք՝ ոչ հեռու ապագայում, կազմակերպվելով ու համախմբվելով, կարող ենք նոր հաղթանակներ արձանագրել:

Գրականություն

- Արծրունի Վ. 2002, Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայությունը, Շատախ, Երևան, «Մուշի», 456 էջ:
- Եազըճեան Գ. 2007, Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները, Երևան, հեղինակային հրատ., 115 էջ:
- Խաչատրյան Կ. 1997, ՀՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 3, էջ 41:
- Խատիսեան Ալ. 1968, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրոթ, «Համազգային», 487 էջ:
- Խուրշուդյան Լ. 2002, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 352 էջ:
- ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք, <https://armenpress.am/arm/news/985770/arm/>. (ներբեռնման օրը՝ 18.06.2020):
- ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք, Հայ-ադրբեջանական պատերազմ-2020-<https://hy.wikipedia.org/wiki/>. (ներբեռնման օրը՝ 18.06.2020):
- ՀՀ ԱԳՆ պաշտոնական կայք, <https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2021/04/15/spox-armenpress/10894>. (ներբեռնման օրը՝ 15.06.2020):
- ՀՀ Կառավարության պաշտոնական կայք. Հայ-ադրբեջանական պատերազմ-(2020), hy.wikipedia.org/wiki/. (ներբեռնման օրը՝ 18.06.2020):
- ՀՀ Կառավարության պաշտոնական կայք. gov.am/files/docs/4520.pdf, էջ 2-3:
- ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 243, թ. 1, ֆ. 280, ց. 2, գ. 36, թ. 1:
- Հակոբյան Ա. 2020, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկսման օրվա հարցի շուրջ (պատերազմի 100-ամյակի առիթով), Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, N 1, էջ 108-117:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 4047, ց. 1, գ. 180, թ. 1-2:
- Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. 2000, Երևան, «Գիտություն», 455 էջ:
- Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 10 նոյեմբերի 2020:
- Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 11 հունվարի 2021:
- Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 26 մայիսի 1992:
- Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 467 էջ:
- Ղարիբյան Ա., Գասպարյան Ռ. 2021, Արցախյան 44-օրյա պատերազմի վերաբերյալ ռուսական պաշտոնական արձագանքները, Հայագիտության հարցեր, Երևան, N 2 (23), էջ 6-7:
- Մինասյան Էդ. 2013, Հայաստանի Երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 624 էջ:

- Սաֆրաստյան Ռ. 2019, Մուստաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Երևան, «Տիր», 140 էջ:
- Վրացյան Ս. 1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 704 էջ:
- Տէր-Յակոբեան Յ. 1921, Հայաստանի վերջին աղէտը, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Տէր-Սահակեան, 126 էջ:
- Շահբազյան Ա. 2021, Ռուսաստանը և մենք, Դրօշակ, «Նամե» տպագրատուն, Երևան, N 8 (1654), օգոստոս, էջ 16:
- Акопян А. 2021, Московский и Карсский договоры в судьбе армянского народа, Ереван, «Гитутюн», 199 с.
- Геноцид армян (документы и комментарий) 2003, сост. проф. Ю.Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, Москва, «Гардарики», 911 с.
- Борьян Б.А. 1929, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 2, Москва-Ленинград, «Госполитиздат», 434 с.
- Документы внешней политики СССР 1958, т. 2, Москва, «Госполитиздат», 803 с.
- Документы внешней политики СССР 1959, т. 3, Москва, «Госполитиздат», 723 с.
- Кемаль М. 1934, Путь новой Турции, т. 3, Москва, «Госполитиздат», 488 с.
- Маркс К. и Энгельс Ф. 1957, Сочинения, т. 9, Москва, «Госполитиздат», 630 с.
- Маркс К. и Энгельс Ф. 1958, Сочинения, т. 11, Москва, «Госполитиздат», 652 с.

1920 Թ. ԹՈՒՐԻՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ 2020 Թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՇԵՌՆԵՐ

Արարատ Հակոբյան

Ամփոփում

Ուղիղ մեկդարյա ընդմիջումով Հայաստանը և հայ ժողովուրդը երկու ծանրագույն պարտություն կրեցին: Այդ պատերազմների պատմահամեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ երկու դեպքում էլ եղել է ռազմաքաղաքական գործընթացների, դեպքերի ու իրադարձությունների բավական մեծ նմանություն, քանզի Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը փորձել են դիմակայել նույն հավակնություններն ունեցող ու ռազմավարական նպատակներ հետապնդող, իրար ցեղակից թուրք-ադրբեջանական տանդեմին: Մյուս կողմից՝ ժամանակաշրջանի և արտաքին ու ներքին բնույթի հանգամանքների փոփոխությամբ պայմանավորված, այդ պատերազմների միջև, բնականաբար, կան նաև տարբերություններ:

Արցախյան այս վերջին պատերազմի թողած հետևանքները՝ հազարավոր մարդկային զոհերն ու մեծաթիվ վիրավորները, վեհաշուք Շուշիի և հայրենի մնացյալ տարածքների կորուստները, Արցախի ինքնիշխանության սահմանափակումները Հայաստանում, Արցախի Հանրապետությունում և Սփյուռքում բարոյահոգեբանական բարդ ու ծանր մթնոլորտ ստեղծեցին: Այդ իրավիճակում Հայաստանի ու համայն հայության առջև կանգնած հրամայականն է՝ մեկտեղել համազգային ու համապետական ջանքերը, ապաքինել թշնամու հասցրած վերքերը, փորձել հաղթահարել երկրին ու ժողովրդին հասցված տարածքային, նյութական ու հոգևոր կորուստները, վերականգնել բանակը և ապահովել հայրենիքի անվտանգությունը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Արցախի Հանրապետություն, պատերազմ, Թուրքիա, Ադրբեջան, Շուշի, զուգահեռներ:

ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ МЕЖДУ АРМЯНО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНОЙ 1920 ГОДА И 44-ДНЕВНОЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНОЙ 2020 ГОДА

Արարատ Ակոպյան

Резюме

За одно столетие Армения и армянский народ потерпели два тяжелых поражения. Историко-сравнительный анализ этих войн выявляет схожесть военно-политических процессов и событий, поскольку Армения и армянский народ как в 1920, так и в 2020 г. пытались противостоять турецко-азербайджанскому тандему. Однако, в силу изменения ряда внешних и внутренних обстоятельств, между этими войнами, конечно, есть и различия.

44-дневная война завершилась ограничением суверенитета Арцаха и создавшейся тяжелой морально-психологической атмосферой в Армении, в Нагорном Карабахе и в диаспоре и т.д. В сложившейся ситуации важнейшим императивом для Армении и всех армян является объединение национальных и общегосударственных усилий для преодоления нанесенных стране и народу человеческих, территориальных, материальных и моральных потерь.

Ключевые слова – Армения, НКР, война, Турция, Азербайджан, Шуши, параллели.

AN ATTEMPT TO HOLD HISTORICAL PARALLELS BETWEEN THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920 AND THE 44-DAY ARTSAKH WAR OF 2020

Ararat Hakobyan

Abstract

With a break of exactly one century Armenia and the Armenian people suffered two heavy defeats. A historical and comparative analysis of these wars shows that in both cases there was a great similarity in military-political processes and events since Armenia and the Armenian people tried to resist the Turkish-Azerbaijani tandem, having similar ambitions and pursuing the same strategic goals.

On the other hand, due to the change in the external and internal circumstances of the period between these wars, of course, there were differences. As for the consequences of the recent, in fact, third Artsakh war, the bloody wounds inflicted by it are still fresh: with thousands of victims and numerous wounded, the loss of majestic Shushi and the rest of the territory of the Motherland, the restriction of the sovereignty of Artsakh and the creation of a difficult moral and psychological atmosphere in Armenia, in Nagorno-Karabakh and in Diaspora, etc. In the current situation, the most important imperative for Armenia and all Armenians is to unite national and state efforts, heal the wounds inflicted by the enemy and, overcoming the human, territorial, material, and spiritual losses inflicted on the country and people, look ahead.

Key words – Armenia, NKR, war, Turkey, Azerbaijan, Shushi, parallels.